

ALADIN HUSIĆ  
Orijentalni institut, Univerzitet u Sarajevu

## HISTORIJSKI KONTEKST POJAVE AHMEDA SUDIJA BOŠNJAKA

### Sažetak

Osim što je na općem planu, u kontekstu Osmanskoga Carstva, kraj 16. stoljeća, predstavljao vrhunac uspona, moglo bi se kazati da je to ujedno i vrlo značajno razdoblje uspjeha pojedinih Bošnjaka u mnogim sferama života Carstva. Osim afirmacije koja je započela vrlo rano, već krajem 15. i početkom 16. stoljeća i postigla značajne uspjehe i doprinose, na vojnom i administrativnom planu, kraj 16. stoljeća bio je u znaku intelektualne afirmacije Bošnjaka koji su spadali u sami vrh intelektualne elite Osmanskog Carstva. Kako god se taj trend pomalo činio vrlo brzim i pomalo neočekivanim, ipak je on rezultat nekoliko procesa koji su zahvatili područje Bosne. Prije svega bosansko-osmanski odnosi, kakvi god da su bili u prvoj polovini 15. stoljeća, rezultat su obostranih interesa, kako Osmanskog Carstva tako i aktera političke scene u Bosni. To je dovelo do vrlo ranog i postepenog uključivanja Bošnjaka u osmanske vojne strukture već u prvoj polovini 15. stoljeća. Tada ih već nalazimo u timarskom sistemu na području današnje južne Srbije, mnogo prije nego što su Osmanlije zaposele Bosnu 1463. godine. Od uključivanja u timarski sistem do najviših položaja koje su zauzimali Hadim ili Atik Alipaša (1450?-1511) iz Drozgomette kod Hadžića, ili pak Ahmed-paša Hercegović (1459-1517), kao veliki veziri, proteklo je tek oko polovine stoljeća.

Uz administrativno-političku afirmaciju tekli su drugi procesi koji su uvjetovali i pojavu Ahmeda Sudija Bošnjaka. Proces prihvatanja islama i integriranja Bosne u islamski kulturno-civilizacijski krug je u sferi duhovnosti donekle zaostajao za administrativnom i ekonomskom integracijom. Uključivanje u jedan globalni i vrlo moćan i produktivan društveno-ekonomski sistem polučio je integriranje i u obrazovni sistem, u kojem su se Bošnjaci vrlo brzo potvrdili, kao što su i na administrativnom i na vojnom planu. Razvitak duhovnosti, osnivanje obrazovnih institucija potaklo je Bošnjake da se na tom planu potvrde podjednako uspješno kao i na ostalim poljima. Stoga se do kraja 16. stoljeća u intelektualnoj orbiti Osmanskog Carstva gotovo istovremeno pojavljuju tri imena, Hasan Kafi Prušćak, Ali-dede Bošnjak i Ahmed Sudi Bošnjak, koji su svako na svoj način u intelektualnom smislu obilježili kraj 16. stoljeća, ali i afirmirali bosanski krajolik unutar Osmanskog Carstva. Oni su samo izraz općeg i dugotrajnog trenda započetog u prvoj polovini 15. stoljeća, u kojemu se niti jedan drugi tako uzak i malehan geografski prostor, posebno ne onaj na jugoistoku Evrope, nije do te mjere integrirao, utopio, saživio i srodio sa islamskom civilizacijom kao što je bosanski, dajući vrlo značajan doprinos toj civilizaciji. Potvrda tome

je i pojava Ahmeda Sudija Bošnjaka, jednog u nizu koji se istakao na intelektualnom polju.

*Ključne riječi:* Bosna, Ahmed Sudi Bošnjak, Čajniče, Foča, obrazovanje.

Ahmed Sudi Bošnjak, odnosno njegova pojava nije nikakav izolirani slučaj niti eksces, nego je rezultat nekoliko procesa koji su se odvijali ili u koje je Bosna ušla na prijelazu iz srednjega u (rani) novi vijek. Dakle, nije to produkt slučajnosti, ili slučaj zalutalog pojedinca kojega je povijesna vjetrometina izbacila na znanstvenu i kulturnu površinu, gdje se on iskazao i potvrdio kao izuzetan znalac u oblasti perzijskog jezika. Prvotno se kao dilema može nametati pitanje, zašto baš perzijski, zašto to nije arapski ili osmanskoturški? Kada je u pitanju pojava Sudija ono što jeste moja zadaća, je njegovo postavljanje u povijesni kontekst. Smatramo da se ona mora promatrati kroz nekoliko procesa koji su zahvatili bosanski prostor. Kako god to promatrali i doživljavali, nesporno je da je pojavu Sudija nemoguće odvajati od nekoliko procesa koje bih podijelio u slijedeća pitanja na koja želim skrenuti pažnju, a koja jesu važan povijesni kontekst njegove pojave. Ona su preduvjet, ili historijska pretpostavka pojave samoga Ahmeda Sudija Bošnjaka. Ti procesi su međusobno uzročno-posljedično povezani. Oni su nerazdvojivi jedan od drugog, i naprosto su međusobno uvjetovani jedan drugim. Mogu se promatrati kroz slijedeća pitanja ili aspekte:

1. bosansko-osmanski odnosi do sredine 15. stoljeća,
2. uključivanja Bošnjaka u osmanske vojne strukture,
3. administrativna, ekonomska integracija i urbanizacija,
4. razvitak duhovnosti, proces prihvatanja islama,
5. razvitak obrazovanja i obrazovnog sistema i uključivanje u obrazovni sistem,
6. prispijevanje rezultata na planu znanosti.

### **1. Rani bosansko-osmanski odnosi**

Vrlo rano došlo je do kontakata i susretanja Bosne sa Osmanskim Carstvom. Ti su kontakti imali vrlo nepredvidljivu liniju kretanja i manifestirali su se na jedan neobičan način. Bili su mnogo dinamičniji negoli se to možda moglo i očekivati. Dakako, historijske okolnosti su ih diktirale, no oni su se ispoljavali i manifestirani u mnogim elementima znatno intenzivnije nego u drugim područjima, posebno ako se ima u vidu da je riječ o ipak geografski nešto udaljenijem prostoru u odnosu na neka druga područja koja bi po nekoj prosto očekivanoj logici trebala više da participiraju u mnogim segmentima, zbog geografske blizine, i mogućnosti ispoljavanja znatno jačeg utjecaja

negoli je to u nekim mnogo udaljenijim područjima. Drugo, okolnost koja ne ide u prilog nekim logičkim očekivanjima jeste to što je riječ o demografski skromnom potencijalu, koji je u odnosu na neke druge krajeve imao učešća u visokom procentu u odnosu na demografski potencijal Bosne.

Taj odnos počinje vrlo rano već krajem 14. stoljeća. Tada počinju susretanja ta dva daleka i međusobno nepoznata svijeta. On je kao i sa mnogim drugim područjima imao neočekivanu liniju kretanja i povremeno neočekivane zaokrete. Ti odnosi su ipak u cjelini promatrano išli svojom uzlaznom linijom, sa znatno izraženijim i upečatljivijim tragovima u Bosni negoli u nekim drugim područjima. U promatranju tih odnosa, nužno je naglasiti da su oni bili motivirani obostranim političkim interesima, bez obzira kada i od koga dolazila inicijativa. U tom smislu, moraju se imati na umu dvojaki faktori koji su ih diktirali, a to su unutrašnjopolitički odnosi u samoj Bosni, kao i prilike u bosanskom okruženju. Ne mogu se u tome zanemariti ni interesi Osmanskog Carstva, bilo da se promatraju u širem regionalnom kontekstu, bilo da se promatraju u nešto užem, bosanskom kontekstu. Kada se sve te okolnosti sumiraju, odnosi su se kretali od konfrontacije do povremenog savezništva, bez obzira ko su akteri i na kojem nivou oni bili. Konfrontacija je nekako dominirala u prvoj fazi tih odnosa, u vrijeme neke vrste „upoznavanja tih dvaju svijetova“.

Bosna je u prvoj fazi uspijevala održavati izvjesnu ravnotežu, čak i sa povremenim uspjesima, zahvaljujući svojoj unutrašnjoj stabilnosti, ali i činjenici da još uvijek taj udar nije imao razornu snagu uslijed udaljenosti od „udarnog epicentra“ tako da je snaga tih udara ipak slabila. Politički razlozi, ali i strateški interesi, usmjerili su tu energiju barem na djelimično savezništvo koje će Osmanskom Carstvu omogućiti da se neometano i sa mnogo manje napora involvira u Bosni. Taj momenat je posebno bio važan u odnosu na evropskog rivala Ugarsku, koja je pokazivala više interesa i pretenzija prema Bosni. Presudnim za preuzimanje inicijative i definitivno učvršćenje osmanskog utjecaja u Bosni smatra se Hrvojev poziv Ishak-begu 1414. godine, u kojem mu je pružio pomoć prilikom ugarskog napada na njegove posjede. Od tada, bosanski feudinci sve više se oslanjaju na osmansko savezništvo, bilo da su ugroženi izvana, bilo da su u konfrontaciji s bosanskim kraljem, pa i u međusobnim odnosima, kada im to zatreba.

Osmanska vlast, odnosno sultan, vrlo vješto je koristio takve mogućnosti, i postajao sve snažnijim faktorom utjecaja u Bosni do te mjere da je povremeno utjecao i na izbor kralja. Tako su svi sudionici u Bosni u izvjesnoj mjeri bili ovisni od sultana, njegove volje i planova. Osmansko Carstvo je uglavnom bilo uz opozicionu struju i u mjeri u kojoj su to zahtijevali interesi, tek povremeno izražavalo naklonost i prema bosanskom kralju. Kada su ti odnosi iz bosanske perspektive postali nepodnošljivi, bilo je već prekasno

za zajednički unutarbosanski savez, jer su Osmanlije uspostavili svoje stalne pozicije u samom središtu Bosne, a brzo i potpunu vlast u većem dijelu srednjovjekovnog Bosanskog kraljevstva. Čak iako povremene i fragmentirane vijesti, daju nam dovoljno mogućnosti za postavljanje određenih teza u kontekstu dugotrajnih odnosa Bosne i Osmanskog Carstva.<sup>1</sup> Kolike su i kakve stvarne posljedice tih odnosa nije do kraja poznato kao uostalom i mnoga druga pitanja. Još u Kosovskoj bici 1389. godine zarobljen je dio bosanske vlastele, kao što se vjerovatno događalo i tokom daljih sučeljavanja. Iz kasnijih izvora doznajemo za diplomatske napore da se posredstvom Dubrovnika, sazna nešto više o pojedincima iz reda bosanske vlastele koji su odvedeni kao zarobljenici. Još za vrijeme kralja Tvrtka I, početkom 1390. bilo je takvih nastojanja. Kasnije doznajemo i neka konkretnija imena za kojima se tragalo. Rođaci Mihaća Miloševića 1403. godine pokušavali su doznati kakva je njegova sudbina.<sup>2</sup> Spominju se još neka imena zarobljenih kao Borovina Vukašinović, Vlad i Stipan Zlatonosović.<sup>3</sup> Isto tako bilo je i dobrovoljnih pristupanja i uključivanja u osmanski sistem, no to nije dokumentirano na takav nego na jedan drugačiji način. Kada, gdje i u kojoj mjeri, ostaje kao nepoznanica. Ipak ima indicija o tome.

## 2. Uključivanja Bošnjaka u osmanske vojne strukture

Gotovo se nestvarnim doimaju pojedine vijesti koje koliko god bile fragmentarne ipak ukazuju na vrlo ranu involviranost Bošnjaka u vojne strukture Osmanskog Carstva. Na području današnje južne Srbije dokumentiran je „Timar Ramazana, sina Bosanca Ilijasa“. Taj timar dodijeljen mu je očito i ranije, ali je „potvrđen“ 4. oktobra 1453. godine. Ništa manje nije zanimljiva ni sudbina Ramazana, koji je „pao u vreme upada nevernika u Kruševac“. Uživao je sela: Gornji Prekadin, Kosmač, 1370+431. Ovdje je mnogo zanimljivija činjenica to što je spomenuti Ramazan sin „Bosanca Ilijasa“.<sup>4</sup> To znači da je Ramazan druga generacija Bosanaca u osmanskoj vojnoj strukturi,

1 Opširnije: Dubravko Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, Zagreb-Sarajevo, 2006.

2 *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do 1463*. Knjiga I, HKD Napredak, Sarajevo, 1991, 392; Pavao Anđelić, „Originalni dijelovi dvije bosanske povelje u falzifikatima Ivana Tomke Marnavića“, *GZM, Arheologija*, N. S. XXVI, 1971, 356 (347-360); Sima Ćirković, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, SKZ, Beograd, 1964, 159; Đuro Tošić, „Bosna i Turci od Kosovske do Angorske bitke“, *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine I*, Beograd 1995, 87.

3 Ignjacija Voje, „Sitni prilozi za istoriju srednjovjekovne Bosne“, *GDI, BiH XVI*, Sarajevo 1965, 227-229; Đ. Tošić, „Bosna i Turci“, 87.

4 Olga Zirojević – Ismail Eren, „Popis oblasti Kruševca, Toplice i Dubočiće u vreme prve vladavine Mehmeda II (1444-1446)“, *Vranjanski glasnik*, knj. IV, Vranje 1968, 394-395.

i da je njegov otac, mnogo ranije stupio u službu i vojnu strukturu Osmanskog Carstva.

Drugi, reklo bi se zanimljiviji slučaj jeste sudbina timara martolosa Božidara i njegovog brata Stepana. Taj timar dodijeljen je Husejinu i Jusufu „siročićima Bosanca“ Hasana. Taj timar dodijeljen im je (17-26. marta) 1448. godine. Potvrda ovog timara, vjerovatno zato što se radilo o maloljetnicima je izvršena 23. sept - 4 oktobar iste 1448. godine. Jer je majka sa spomenutim Jusufom, „otišla nevernima“ pa je dio Jusufa dat njegovom bratu Husejinu i to u cijelosti, tako da je Husejin uživao timar samostalno. Ono što vidimo jeste da je Husejin još malodoban i nesposoban za vojne pohode, jer ga na pohodima mijenja, „eškindžija Ismail“. Husejin će tek po stjecanju punoljetstva učestvovati u pohodima. Dakle, Husejin je još 1455. (1-10. januara) maloljetan.<sup>5</sup> Neovisno od naprijed istaknute hronologije jeste činjenica da su spomenuti muslimani, i da su prihvatili islam ranije, dakle, prije uspostave osmanske vlasti u Bosni, ili pak prije uspostavljanja bilo kojeg oblika vlasti, makar se radilo i o privremenim vojnim uporištima.<sup>6</sup>

Mnogo važnije pitanje od navedenih podataka jeste činjenica da se u oba slučaja radi o drugoj generaciji muslimana porijeklom iz Bosne koji su postali dijelom osmanskih vojnih i društvenih struktura. Već to nagovještava neku vrstu specifičnih odnosa i specifičnih pojava kada je u pitanju Bosna. Čitav niz pitanja se nameće: kada i pod kojim okolnostima su navedeni otišli ili dospjeli u navedene službe i infiltrirali se u timarski sistem. Budući da se ulazilo po zaslugama, onda su sigurno te zasluge negdje morali steći i dokazati se, odnosno steći povjerenje da uđu u jedan takav sistem. Ništa manje zanimljiv i gotovo identičan primjer nalazimo u samom središtu bosanskog teritorija. Naime u tvrđavi Hodidjed, kod današnjeg Sarajeva, važnom vojnom uporištu Osmanlija prije pada Bosne sredinom 15. stoljeća, nalazimo Bosanca Ismaila.<sup>7</sup> Kada, i kako je spomenuti dospio u osmanske redove nije poznato. To možemo samo pretpostavljati. Načelno se nameću tri moguća puta: kao zarobljenik, ili dobrovoljno, ili pak da je putem tržišta roblja dospio negdje, a potom eventualno oslobođen. Čini se da alternativnog načina nije bilo iako ga ne isključujemo. Drugo pitanje koje ovdje, također, želimo istaći jeste „kooperativnost“ u zauzeću pojedinih gradova. Ovdje je moguće polemizirati o načinima i okolnostima pod kojima se to dogodilo. Te bi se procjene opet kretale od „simpatija“ kao motiva, do bezizlaza u kojem su se zapovjednici našli, te su bili prisiljeni zarad spasa posegnuti za takvim rješenjima. No, što god da je motiv ipak su neka lica bila nagrađena određenim pozicijama, što

5 Olga Zirojević – Ismail Eren, „Popis oblasti Kruševca...“, 394-395.

6 Olga Zirojević – Ismail Eren, „Popis oblasti Kruševca...“, 394-395.

7 H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 62-64.

sugerira svojevrsnu saradnju domaćih zapovjednika sa osmanskim zapovjednicima. U kontekstu predaje nekih utvrda Travnik i Susid, u srednjoj Bosni, Pavo Grgurić dobio je timar. Njegovo kasnije zarobljavanje upućuje da je dugo ostao u službi i da je ostao vjeran sistemu do 1477. (17. 03. 1477) kada je negdje, očito u nekom od vojnih pohoda u kojemu je učestvovao, pao u zarobljeništvo. Sličan slučaj je i sa knezom Ivanišom koji je predao grad Doboj (9. 10. 1477).<sup>8</sup>

Pojedinci su se isticali i u drugim krajevima u vojnim pohodima Osman-skog Carstva. Ovdje ćemo navesti slučaj Dobrašina iz sela Ričice kod Kaknja, koji se naročito istakao u borbi protiv neprijatelja u okolici Tešnja. Za zasluge u tim pohodima, uz ostale privilegije koje je uživao (u vidu raznoraznih poreskih olakšica) dobio je timar u iznosu od 11.528 akči. S druge strane, Dobrašin je brat Hasan-age, dakle, još jednog u nizu onih koji su stekli zasluge, s tim da ne znamo gdje, kada i kako.<sup>9</sup> To uostalom i nije bitno za suštinu pitanja. Kako rekli bismo na lokalnom nivou, tako su Bošnjaci stjecali bespri-jekorno povjerenje najviših nivoa vlasti, uspinjući se u sami vrh osmanske piramide vlasti i to za kratko vrijeme. Kako god to promatali, nema sumnje da su navedeni slučajevi i pojave bili uvod u značajniju afirmaciju pojedinaca, o kojima do njihovog uzleta zapravo nemamo mnogo vijesti, barem ne onih koje bi za kontekst načina njihovog ulaska u hijeraciju vlasti za nas mogao biti zanimljiv. Posebno kada su se i na koji način našli u „rukama“ Osmanlija. Za nepunih pola stoljeća, dvojica su bila na položaju velikih vezira: Hadim ili Atik Ali-paša (1450?-1511) iz Drozgomette kod Hadžića,<sup>10</sup> i Ahmed-paša Hercegović (1459-1517).<sup>11</sup> Ovaj uspjeh je prebrz i pomalo neočekivan bez obzira što je proteklo oko polovine stoljeća osmanskog prisustva u Bosni. Za takav uspjeh bile su neophodne dvije važne pretpostavke: a) velika požrtvovnost i zasluge, b) iznimno povjerenje koje je bilo neophodno steći da bi se zadobio tako visok rang. To znači da su oba posjedovali iznimne sposobnosti kojima su mogli na sebe skrenuti pažnju i zadobiti povjerenje sultana i njegovih saradnika. Takav uzlet morao je barem psihološki djelovati na sunarodnjake i zavičaj, te djelovao podsticajno da se i drugi pomalo ugle-

8 *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69*, Dešifrovao i sa osmansko-turskog jezika preveo, naučno obradio i za štampu priredio Ahmed S. Aličić, IKC Mostar, 2008, 78, 100.

9 TD, 24, fo. 430, TD, 18, fo. 38; Aladin Husić, *Prilozi za historiju grada Tešnja*, CKO, Tešanj 2017, 52.

10 Enes Kazazović, *Veliki vezir Gazi Atik Ali-paša (1450?-1511)*, Hadžići 2018.

11 Adnan Kadrić, „Veliki vezir i pjesnik Ahmed-paša Hercegović u poetiziranim hronikama na osmanskom jeziku. Prilog književnoj historiografiji”, u: Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, XXIX.-XXX., Sarajevo, 2009, 187-204; Petar Vrankić, „Stjepan/Ahmedpaša Hercegović (1456.-1517.) u svjetlu dubrovačkih, talijanskih i osmanskih izvora Kontroverzne teme iz života Stjepana/Ahmed-paše Hercegovića“, *Hercegovina* — 3, Mostar 2017, 9-67.

daju na njih, i krenu nekim putem koji će ih voditi ka ličnom uspjehu, ali i uključivanju u društvene strukture koje su se izdizale iznad općeg društvenog prosjeka. Otuda će se kasnije sretati u većem broju, istina ne na tako visokim položajima. Broj pojedinaca se uvećavao, a njihova uloga u društvu i cjelokupnom sistemu znatno širila. Ako su spomenuti odškrinuli vrata uspona i uspjeha u hijerarhiji, Sokolovići su ih za Bošnjake otvorili širom, ne samo u administraciji nego i u drugim segmentima. U tom smislu Sokolovići jesu ti koji su nekako dominirali kao porodica. Oni su ti koji su, u nizu individualnih slučajeva, obilježili drugu polovinu 16. stoljeća, u vojnom, administrativnom i kulturnom planu. Bez ikakve sumnje, osim psihološkog, nedvojbeno je da postoji ili postoje i neki drugi momenti koji su dopinosili da se veći broj sunarodnjaka nađe u prijestonici. Doprinosile su tome i krvne i rodbinske veze. Ne možemo se oteti utisku da je uz sve druge preduvjete koje je trebalo ispuniti, Mehmed-paša Sokolović, ako ne za afirmaciju i karijeru u potpunosti, itekako zaslužan za regrutiranje i uključivanje mnogih Bošnjaka u sistem koji im je, uz njihovu poslovičnu sposobnost i vještine, omogućavao da iskažu sve svoje vrline uspješnih. Uostalom, sestru Šemsu udao je za zemljaka Sinana Boljanića, budućeg sandžak-bega. Iz tog zavičaja ćemo spomenuti samo dvojicu braće, Sinan - bega (bosanski 1562, hercegovački 1563-1580) i brata mu Husejin-pašu Boljanića (subaša Popova polja, 1569. bosanski sandžak-beg, 1572. beglerbeg Dijarbekira, 1573. namjesnik Egipta, 1585. beglerbeg Bagdada, 1594. ponovo u Bosni). Nema sumnje da je negdje u toj generaciji uspješnih bio i Ahmed Sudi Bošnjak, samo što se njegov raskošni talenat nije ispoljavao u administrativnoj hijerarhiji nego drugim sferama djelovanja. Ima nešto što se nameće mnogo više od puke slučajnosti. Dijarbekir nije slučajna i odvojena stanica dva sunarodnjaka. Dva zemljaka čini se da se nisu slučajno sreli u Dijarbekiru, nego da ima nečega što se može dovoditi u vezu.

Nameće se kao nedvojbeno sugestija da je Husejin-paša utjecao na Ahmeda Sudija za njegov boravak u Dijarbekiru (1572). Sudi je vjerovatno rođen 1528-1530. godine. To znači da je i sam bio tamo u vrijeme svoje pune intelektualne zrelosti i mogućnosti intelektualnog dozrijevanja i u zenitu svoje intelektualne i stvaralačke produktivnosti. Nije Sokolović taj koji je izravno utjecao na kretanje i životni put Ahmeda Sudija, nego njemu mnogo bliži, možda čak i rod, Husejin-paša Boljanić. Ovo je hipoteza koju potvrđuje geografska putanja koja ako nije u potpunosti ista, onda je približno identična. Ko može dokazati da je slučajnost, da se Sudi kreće u istom geografskom prostorom i putanjom kojom se kretao Husejin-paša Boljanić. Pogledajmo, u Husejin-pašinoj biografiji navode se: Dijarbekir, Egipat, Bagdad. Kod Ahmeda Sudija, zanemarimo li Šam i te krajeve (Balebek, Tripoli, Kenan) i on se kretao Bagdad, Egipat, Dijarbekir.



### 3. Ekonomska integracija i urbanizacija

Uključivanje Bosne u jedan moćan društveno-ekonomski sistem, svojevrsnom ekonomskom globalizacijom, stvorene su pretpostavke za postanak i razvitak mnogih urbanih gradskih naselja, potpuno novog tipa i sa potpuno novim sadržajima gradskog života. Osim što su neka od zatečenih gradskih naselja doživjela urbanizaciju i punu afirmaciju, osnovana su i mnogobrojna potpuno nova gradska naselja, gdje uopće nije bilo izgleda za njihovo osnivanje.

Gornje Podrinje kojemu je pripadao zavičaj Ahmeda Sudija Bošnjaka još u srednjem vijeku predstavljao je specifičan prostor, koji je imao sreću da se nalazio na putu koji je iz Dubrovnika vodio ka Beogradu, Sofiji i Carigradu. Tri su vrlo značajna centra koja su se razvila u tom prostoru, a to su: Čajniče kao značajno srednjovjekovno rudarsko mjesto, Goražde kao srednjovjekovni trg u neposrednoj blizini Čajniča i Foča.<sup>12</sup> Tu je još nekoliko drugih manje značajnih naselja kao što su: Višegrad, Cernica, Tjentište, Borač i Ustikolina. Po dokumentiranom prisustvu trgovaca isticali su se: Foča sa 82 trgovca, Goražde sa 44 i Cernica sa 35 trgovaca. Ostali gradovi imali su znatno manji broj, deset i manje trgovaca. Osnovu razvitka tih gradova činilo je rudarstvo, jer je kraj bio poznat u srednjem vijeku po rudnicima željeza, posebno Prača, Borač i Goražde gdje su postojala četiri rudnika. Druga važna pretpostavka jeste geografski položaj tog područja preko kojeg je iz Dubrovnika vodio saobraćajni pravac „Via Drine“ prema Beogradu, Smederevu i dalje prema srednjoj Evropi. Taj trgovački put išao je pravicima: Dubrovnik, Foča – Srebrenica i drugi Dubrovnik – Foča – Čajniče – Pljevlja – Prijepolje.<sup>13</sup>

U širem geografskom području razvio se čitav niz podgrađa (*Tođevac, Višegrad, Borač, Soko, Jeleč, Dobrun, Novi u Prači, Samobor, Vratar, Novi, Kukanj, Podrinac, Koznik, Brodar*).<sup>14</sup>

U širem Sudijevom zavičaju<sup>15</sup> nalazimo značajan broj rudnika i rudarskih aktivnosti. Prema izvorima u Gornjem Podrinju nalazimo rudnike željeza i mala rudarska naselja, u kojima je rudarstvo relativno brzo prestalo. To su slijedeći rudnici: kod Višegrada selo *Sase*, na području Prača – Borač rudnici *Hladilo, Čelopek, Grabovica, Busovac (Buševac)*, a u Čajniču svo

12 D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Veselin Masleša, Biblioteka Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1978, 108; Desanka Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Djela 18, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka 13, Sarajevo 1961.

13 D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 158-160.

14 D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 106-108.

15 Adem Handžić, „Rudnici u Bosni od druge polovine XV do početka XVII stoljeća“ u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, II*, Sarajevo 1987, 31-33.



stanovništvo grada imalo je rudarski status (177 domaćinstava rudara). U užem području grada, dokumentirana su četiri rudnika željeza i to: *Križevo, Mrković, Gluščići, Bučje*.<sup>16</sup> Ovome treba dodati još i obližnju Foču kod koje nalazimo rudnik u selu *Biliš*. Kada se sve ovo pogleda i na osnovu informacija koje pružaju izvori, Čajniče je predstavljalo pravi, metalni i industrijski grad za vrijeme i prilike koje su vladale u užem i širem prostoru. Kada je metalna privreda u pitanju najviše podataka imamo o Čajniču, za koje su se sačuvali podaci o 6 samokova i 415 peći za preradu (taljenje) željeza.<sup>17</sup> Da je riječ o rudarskom kraju i jednom rudarskom bazenu koji se protezao u širem luku svjedoče i drugi podaci o rudnicima i rudarskoj djelatnosti, bez obzira o kojem obimu proizvodnje je bilo riječi. Sve naprijed istaknuto o rudarstvu, imalo je svoje refleksije na razvitak gradova.

U prostoru koji bi se u širem, regionalnom smislu mogao smatrati zavičajem Ahmeda Sudija Bošnjaka zatečeno je nekoliko gradskih naselja sa oko 150-200 domaćinstava, ili preciznije 140 do 192. Naime, prvi osmanski izvori govore da su gradovi imali broj domaćinstava kako slijedi: Prijepolje 140, Goražde 144, Višegrad 158, Čajniče 190 i Foča 192 domaćinstva. Ovi podaci imaju, višestruki značaj za dalju perspektivu toga kraja. Dva najveća grada u širem prostoru su Čajniče i Foča. Za njih se može reći Sudijev uži zavičaj.

U širem području Hercegovine tokom 16. stoljeća, nalazimo 19 otvorenih gradskih naselja različitih tipova i veličina. Iz onoga što nalazimo, vidljivi su neki procesi koji su mijenjali historijske tokove razvoja pojedinih mjesta. Dok su neka gradska naselja doživljavala stagnaciju neka su doživjela svoju punu afirmaciju, i izrasli u istinska gradska naselja. Dok su Goražde i Prijepolje doživjeli stagnaciju, u širem području kao privredni, a posebno kulturni centri izdvojili su se Foča i Mostar. Goražde je palo na svega 88 domova, a Prijepolje na 67. Vjerovatno su ih snagom i dinamikom svoga razvoja potisnuli Foča i Mostar koji su apsorbovali sve ono što je bilo ranije namijenjeno opadajućim gradovima. Dva grada nisu doživjela ni neki procvat, a ni stagnaciju tokom 16. stoljeća: to su Pljevlja i Čajniče.

Za razvitak bilo kojeg segmenta i afirmaciju gradova u Bosni općenito, pa i onome što bismo mogli smatrati Sudijevim zavičajem, u užem ili širem smislu, kao uostalom i u drugim krajevima Bosne, primarnu ulogu su igrali upravo visoko rangirani pojedinci, koji su podizanjem zadužbina afirmirali svoj, prije svega uži zavičaj, a ponekad i širi. Boljanići su obilježili i dali pečat razvitku Čajniča i Pljevalja,<sup>18</sup> razvitak Foče obilježili su Memišah-beg

16 D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 106-108.

17 D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 152.

18 Salih Trako, „Značajni vakufi na području jugoistočne Bosne“, *Anali GHB, IX-X*, Sarajevo 1983, 75-85.

i Hasan Bali Nazir, a Sokolovići u užem teritorijalnom kontekstu Višegrada, Rudog.<sup>19</sup> Ovdje se nećemo kretati dalje, u neke druge krajeve u kojima su pojedinci dali svoj pečat, u Mostaru, Banjaluci ili drugim krajevima Bosne. Uostalom središte Hercegovačkog sandžaka u 16. stoljeću, dakle i u vrijeme Sudija, bilo je u Foči (1470-1576) i Pljevljima od 1576. godine.<sup>20</sup> Tada su Pljevlja, i taj kraj općenito doživjeli novu afirmaciju, kojoj su doprinijeli opet ljudi tog podneblja, Boljanići. Pljevlja su tada imala blizu 200 (195) domaćinstava.<sup>21</sup>

Koliki se značaj u razvijanju i afirmaciji svoga zavičaja pridavao od strane onih koji su mogli na bilo kojem planu dati svoj doprinos, potvrđuje slučaj braće Boljanić: Sinan-bega i Husejin paše. Osim Čajniča, zadužbine je podizao i u Cerniku, Priboju, te Njogoševićima kod Sopota (Nevesinje). Sve to govori koliko su pojedine ličnosti u tom vremenu doprinosile afirmaciji svoga zavičaja. Ali ovdje želimo ukazati i na značaj Foče koja je izvan svake sumnje bila kulturni i obrazovni centar toga kraja koji je morao utjecati između ostalog, barem u nekoj mjeri na Sudijevo opredjeljenje, možda čak i stjecanje obrazovanja. Barem kada se tiče 16. stoljeća, posebno njegove sredine, Foča se razvila u istinski urbani, ali i kulturni centar regije u tom dijelu Hercegovačkog sandžaka.<sup>22</sup> Vrlo se jednostavno može pratiti razvojni put Foče koja se razvijala veoma dinamično. Od sedam mahala (četiri muslimanske i tri nemuslimanske, dakle ukupno sedam,<sup>23</sup> dvije ili tri decenije kasnije, Foča je imala 13 mahala<sup>24</sup> a nekoliko decenija kasnije 16 mahala sa 551 domaćinstvom. Svo vrijeme ona je bila nosilac privredne, a posebno duhovne i kulturne dinamike razvitka kraja i ostavljala snažne refleksije na sva susjedna mjesta i krajeve, prema tome i Sudijev zavičaj. Doduše bilo je i povremene stagnacije koja se osjećala u demografskom pogledu, krajem 15. stoljeća. To je sasvim sigurno posljedica pomjeranja stanovništva u neka susjedna područja koja je trebalo demografski i privredno oživjeti. Naravno nemamo naznaka o smjeru tih pomjeranja, ali su ona evidentna i u drugim slučajevima. Važno je istaći da su to kratkotrajne pojave. Ta stagnacija se osjećala u razdoblju između 1477-

19 Alija Bejtić, „Rudo i rudski kraj kroz vijekove“, *Rudo – Spomenica u povodu 30 - godišnjice Prve proleterske brigade*, 197-204.

20 Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1982, 46; Behija Zlatar – Enes Pelidija, Prilog kulturnoj istoriji Pljevalja osmanskog perioda – zadužbine Husein paše Boljanića, *POF XXXIV* (1984), Sarajevo 1985, 116-117.

21 TD, No. 654, 70-72.

22 BOA, KK No. 697.

23 167 Numarali Muhasebe-i Vilajyet-i Rum-ili Defteri (937/1530) II, 4; Muamer Hodžić, *Foča od uspostave osmanske vlasti do kraja 16. stoljeća*, (nepublikovani magistarski rad) Filozofski fakultet Sarajevo, Sarajevo 2012, 67.

24 BOA, TD, 1063.

1520, kada je evidentan pad broja domaćinstava u Foči. U tom periodu broj domova pao je na 180.<sup>25</sup>

#### 4. Razvitak duhovnosti: širenje islama

S uspostavom osmanske vlasti u Bosni stvorene su pretpostavke za sveobuhvatnije uključivanje Bosne u islamski kulturno-civilizacijski krug. Ta je uključenost do izražaja dolazila posebno na polju duhovnosti u prelaznoj bosanskoj stanovništvu na islam. Po masovnosti, bolje rečeno širini prelaska na islam na području Balkana s Bosnom jedino je još usporediva Albanija u kojoj je, također, došlo do masovnijeg prelaska. Vrijeme Sudija je vrijeme masovnijeg prihvatanja islama u Bosni.<sup>26</sup> Taj se proces povećava i on svoj vrhunac doseže upravo u vrijeme Ahmeda Sudija u 16. stoljeću.

Zamah prihvatanja islama posebno u Bosanskom sandžaku započeo je u 16. stoljeću. Već 1530. godine u mnogim nahijama istočne Bosne (Birče, Borač, Brodar, Dobrun, Hrtar Osat, Studena, Višegrad, Vratar) muslimansko stanovništvo činilo je 60% stanovništva. U izvorišnom i središnjem toku rijeke Bosne kao drugih nahija koje su se naslanjale na taj geografski prostor (nahije: Bobovac, Brod, Dubrovnik, Kladanj, Lašva, Maglaj, Neretva, Olovo, Kamensko, Ozren, Rama, Saraj, Trebetin, Usora i Visoko) stepen prihvatanja islama dostigao je 69%.<sup>27</sup> Budući da je tokom prve polovine 16. stoljeća većina stanovništva Bosanskog sandžaka već prihvatila islam, u drugoj polovini 16. stoljeća intenzitet prihvatanja islama je opao i prihvatilo ga je i preostalo stanovništvo tog dijela Bosne. Dva područja u tom procesu naročito su se isticala: Hercegovina<sup>28</sup> i Bosna, u kojima u prvom slučaju nalazimo 83% a u drugom 81% muslimanskih domaćinstava.<sup>29</sup> Nešto manji intenzitet nalazimo u sjeveroistočnoj Bosni (Zvornički sandžak) 60%<sup>30</sup> i zapadnim krajevima

---

25 BOA, KK 697, TD, 91, fo. 1; Ahmed S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka Vilajeta Hercegovina*, Orijentalni institut, Sarajevo 1985, 174.

26 Behija Zlatar, „Širenje islama i islamska kultura u Sarajevu i okolini“, *POF*, 41/1991, Sarajevo 1990, 253-267; Adem Handžić, „Konfesionalni sastav stanovništva u Bosni i Hercegovini u prvim stoljećima osmanske vladavine“, *POF* 42-43, Sarajevo 1995, 127; Aladin Husić, *Neke karakteristike prihvatanja islama u Bosanskom sandžaku početkom 16. stoljeća*, *POF* 60/2010, Sarajevo, 2011, 221-240; Adem Handžić, „O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII stoljeća“, *POF* XXXII-XXXIII, 1982-83, 129-146; Ahmed S. Aličić, „Širenje islama u Hercegovini“ *POF* 41, Sarajevo 1991, 67-73.

27 A. Husić, „Neke karakteristike prihvatanja islama u Bosanskom sandžaku“ 221-240.

28 A. S. Aličić, „Širenje islama u Hercegovini“, 67-73.

29 A. Handžić, „O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII stoljeća“, *POF* XXXII-XXXIII, 1982-83, Sarajevo 1984, 129-146.

30 A. Handžić, „Konfesionalni sastav stanovništva u Bosni i Hercegovini u prvim stoljećima osmanske vladavine“, *POF* 42-43, Sarajevo 1995, 127. Isti: *Tuzla i njena okolina u XVI*

Bosne (Kliški sandžak) u kojima nalazimo oko 60% muslimana. Niži procenat prihvatanja islama u tim područjima posljedica je kasnijeg ulaska pod osmansku vlast, pa prema tome i kasnije započetog procesa, ali i migracionih kretanja kojima su ta područja bila veoma izložena. Dio muslimanskog stanovništva Zvorničkoga sandžaka (sjeveroistočna Bosna) migrirao je u smjeru Slavonije (Srijem, Požega, Pakrac), dok je zapad bio zahvaćen migracionim talasom Vlaha, kao uostalom i sjeveroistok Bosne.

Istakli smo da je Hercegovina do kraja 16. stoljeća izrasla u područje sa vrlo visokim procentom muslimana koji se kretao oko 83% muslimana. Ovdje nas zanima Sudijev zavičaj u nešto širem smislu, a ne samo uže područje Čajniča. Stoga ovdje želimo navesti one nahije koje se mogu smatrati istočnim dijelovima Hercegovačkog sandžaka: Sokol 95%, Bistrica 99%, Dubštica 97%, Osanica 98%, Zagorje 99%, Goražde 92%, Pribud 97%, Nevesinje 98%, i Konac Polje 98% muslimani. Bilo je, međutim, dijelova Hercegovine niskog intenziteta prihvatanja islama: Bobani, 6%, Herceg Novi 30%, Trebinje 12%, Gacko 51%, Popovo 12%, Imotski 25%, Mileševa 38%.<sup>31</sup> Dakle vidimo da je islam, osim što je svoje mjesto našao vrlo rano, našao u iznimno visokom procentu, posebno u Sudijevom zavičaju. Iz pripadnosti islamu proistjecale su i stvarane mnoge druge vrijednosti, obrazovne, kulturne, posebno u sferi sakralne i profane arhitekture, umjetnosti, književnosti, i najzad praksa hodočašća kao jedne od temeljnih dužnosti svakog muslimana, koja je, također, davala osobit pečat tom kraju u 16. stoljeću.

Rezultat visokog procenta prihvatanja islama jeste još jedno pitanje iz sfere duhovnosti, koje je jačalo poveznice Bosne sa Istokom općenito. To je pitanje hodočašća koje se s punim pravom može smatrati jednim trendom koji se apsolutno uklapao u sve druge, i bio jedna od karika koje je učvršćivala i otvarala nove puteve odlaska Bošnjaka ka Istoku. Kako je Foča centar i uzorak za sve, mi vidimo da su se hodočasnici vrlo rano uključili u opći bosanski hodočasni trend. Do sredine 16. stoljeća u samoj Foči kao duhovnom i kulturnom središtu nalazimo 37 hodočasnika, a nešto kasnije do 1585. godine, 23 hodočasnika.<sup>32</sup> To pokazuje izvjesnu stagnaciju koju, između ostalog barem djelimično treba tražiti u dislokaciji administrativnog središta. Ali je važno istaći da među fočanskim hodočasniciima imamo i visoko rangiranih, među kojima i velikog vakifa hadži Mehmed-bega sina Ali-bega (1569).

*vijeku*, Sarajevo 1975; „O islamizaciji u Sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku“, *POF XVI-XVII/1966-67*, Sarajevo, 1970, 5-44.

31 Ahmed S. Aličić, „Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI stoljeća“, *POF 40/1990*, 138-188; Ahmed S. Aličić, „Širenje islama u Hercegovini“, *POF 41/1991*, Sarajevo 1991, 69.

32 A. Husić, *Hadž iz Bosne za vrijeme osmanske vladavine*, Sarajevo 2014, 36.

## 5. Obrazovanje - novi bosanski trend

S dolaskom osmanske vlasti započeo je i proces masovnijeg obrazovanja i podizanja obrazovnih institucija u svim urbanim mjestima. Teško je decidirano kazati i pobrojati sva mjesta gdje su i u kojem broju podignute ustanove osnovnog obrazovanja. No ilustracije radi istaknut ćemo da je u Sarajevu tokom 16. stoljeća djelovalo 25 mekteba.<sup>33</sup> U Foči su u 16. stoljeću, barem koliko je do sada poznato, postojalo pet mekteba: Turali-begov (sagrađen prije 1572), Hasan-Nazirov uz Aladža džamiju, vjerovatno podignut 1550. godine, Memišah-begov podignut 1569,<sup>34</sup> Atik Ali-pašin i Hadži Pirijev mekteb.<sup>35</sup> Bez obzira što je literatura do sada ustanovila, dinamika razvoja grada, razvitak duhovnosti, podizanje sakralnih objekata, neumitno nameće da su i mektebi morali biti podizani ranije, ali i u većem broju, već s prvim muslimanskim mahalama i prvim sakralnim objektima, džamijama i mesdžidima. Posebno što je podizanju medresa moralo prethoditi osnivanje mekteba. Ako je Foča 1530. godine imala četiri muslimanske mahale, nemoguće je zamisliti toliki broj mahala bez ijednog mekteba.

Slično je i sa ustanovama višeg ranga obrazovanja, medresama. Godine 1538. Sarajevo je imalo pet institucija višeg obrazovanja, od kojih jednu u rangu fakulteta, Mostar dvije (Ćejvan-ćehajina i Karađoz-begova), Čajniče Sinan-begova (1571),<sup>36</sup> i Foča četiri medrese: Memišah-begova 1569, Džafer Čelebijina kraj 16. st (1585), Kadi Osman efendijina 1593, Ali-pašina sredina 16. st.<sup>37</sup>

Sve naprijed navedeno davalo je snažnog efekta u svim krajevima prema tome da se pojedinci obrazuju u svojoj domovini ili da idu u velike centre. No, do odlaska na školovanje u druge daleke krajeve morali su prethodno proći kroz neki od navedenih nivoa, barem mektebsko i medresansko (osnovno i srednjoškolsko), a potom nastavljali svoj intelektualni uzlet u velikim obrazovnim centrima. Takav put, nema sumnje imao je i Ahmed Sudi Bošnjak. Niz poznatih i već afirmiranih obrazovnih ustanova uvjetovao je sigurno regrutaciju novih generacija, posebno pojedinaca koji će igrati vrlo značajnu ulogu u intelektualnom svijetu Osmanskog Carstva.

33 Behija Zlatar, *Zlatno doba Sarajeva, (XVI stoljeće)*, Svjetlost Sarajevo, Sarajevo 1996, 76-77.

34 Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, IKC, Mostar, 1999, 117.

35 Ekrem Hakki Ayverdi, *Avrupa Osmanlı Mimari Eserleri - Yugoslavya, III cild*, Istanbul 1981, 229.

36 Medžida Bećirbegović, „Prosvjetni objekti islamske arhitekture“, *POF, XX-XXI*, Sarajevo 1974, 280-281

37 Muamer Hodžić, *Foča od uspostave osmanske vlasti do kraja 16 stoljeća*, (magistarski rad u rukopisu) Sarajevo 2012, 117-118.

No, ovdje želimo da se najprije osvrnemo na neke refleksije ovako razgrnate mreže obrazovnih institucija. Gotovo nestvarno zvuči da su se refleksi te mreže osjećali tako rano i da su dospjeli i u ruralne sredine. Ne čudi stoga što već početkom 16. stoljeća već u nekim ruralnim sredinama susrećemo praksu prepisivanja rječnika. Još 1526. godine u okolici Visokog u selu Monari dokumentiran je nastanak trojezičnog *arapsko-perzijsko-turskog rječnika* koji je naslovljen kao *Muhtaşar* (Kompendij), a prepisao ga je Sulejman Visočanin iz istoimenog sela Monari.<sup>38</sup> Kada i gdje se školovao spomenuti nije nam poznato, no za takav rezultat i poduhvat trebao je dosita visok nivo obrazovanja. Da li se do toga razdoblja spomenuti već vratio iz Istanbula ili nekog drugog centra može se samo pretpostavljati. Nema sumnje da su i takve pojave utjecale da pojedinci odlaze u velike centre, kako je to učinio i Ahmed Sudi Bošnjak.

Ovakav sistem obrazovanja zahtijevao je osnivanje drugih pratećih institucija za efikasno obrazovanje i njegovo unaprjeđenje. Po prirodi stvari, što zbog predavača, što zbog učenika uz neke od obrazovnih ustanova osnivane su i biblioteke. Između ostalih i Foča je već u 16. stoljeću uz medresu dobila i biblioteku koju je osnovao Memišan-beg.<sup>39</sup> Za potrebe medrese on je pribavio i određeni broj knjiga (rukopisa), što znači da je ujedno i utemeljitelj prve ustanove te vrste na tom prostoru. Osim vakufname kao svjedočanstva, potvrdu postojanja te biblioteke nalazimo i u rukopisima koji su se do danas očuvali i čuvaju se u Gazi-Husrev-begovoj biblioteci.<sup>40</sup> Važno je naglasiti da sačuvani rukopisi potječu iz prvobitnog fonda biblioteke. Nije slučajno što

38 *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa Svezak VII*, Obradili: Haso Popara i Zejnil Fajić, London - Sarajevo, 1420-2000, 386) Rječnik je prepisao Sulejman, sin Abdulaha, al-'Atik iz sela Monjari u nahiji Visoko, kadiluku Sarajevo i Livi (sandžaku) Bosna, u drugoj dekadi mjeseca zu-l-kadeta 932/krajem augusta 1526. godine. (Gazi Husrev-begova biblioteka, R. 3645).

39 Mehmed-beg, Memišan-beg, po rođenju Fočak, prošao je dug put u karijeri od zaima, do alajbega Bosanskog sandžaka, zatim kontrolora (*nazir*) carskih mukata u Hercegovini, a po osnivanju Bosanskog ejaleta 1580. godine postao je prvi šef finansija (*defterdar*) ejaleta. U rodnom mjestu Foči podigao je džamiju (1569) i medresu, gdje je nakon smrti (993/1585.) i ukopan u dvorištu svoje džamije. (Alija Bejtović, „Povijest i umjetnost Foče na Drini“, u: *Naše starine, III-IV/1956-7*, Sarajevo, 1957, 34-35 i 42-43; Evlija Čelebi, *Putopis: odlomci o jugoslavenskim zemljama*, prijevod, uvod i komentar Hazim Šabanović, Sarajevo, 1996, 404; Ismet Kasumović, Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave, Islamski kulturni centar Mostar, 1999, 199-200, Muhamed A. Mujić, „Vakufnama fočanskog nazira i zaima hadži Mehmed-bega, sina pokojnog Ali-bega, iz 1569“, u: *Vakufname iz BiH (XV i XVI st.)*. Sarajevo: Orijentalni institut, 1985, 151-157.

40 GHb, R-130, R-241, R-281, R-289, R-341, R-342, R-344, R-598, R-650, R-741 i R-1123. (Više u: Osman Lavić, *Biblioteke u Bosni pod osmanskom upravom*. Magistarski rad branjen na FIN-u, rukopis, Sarajevo, 2013, 96-99.



je jedan primjerak Sudijevog Đulistana, gotovo dvije decenije po njegovoj smrti preciznije 1619., dospio u navedenu biblioteku.<sup>41</sup> Još jedan vrlo zanimljiv momenat vezan je za navedenu ustanovu. Ona je javna, jer je osim polaznicima medresa bila namijenjena „ulemi“ dakle, znanstvenim radnicima i djelatnicima. Iz te činjenice proistekla je još jedna vrlo zanimljiva pojava, da ne kažemo fenomen, jer se radi za neke prilike o vrlo malom mjestu. U Foči je 1587. osnovan „skriptorij“ za prepisivanje djela. Mnogo važnije od te činjenice jeste sistem, odnosno cjelokupna i vrlo stroga metodologija rada na prepisivanju i kontroliranju, odnosno recenzijama djela.<sup>42</sup> Sve navedeno samo je nastavak jedne tradicije utemeljene još u prvoj polovini 16. stoljeća, preciznije 942/1535. Graditelj Aladže džamije, Hasan, sin Jusufov, Fočak, uvakufio je dijelove komentara Kur'ana autora Abū al-Layṭa as-Samarqandīja što se može smatrati prvom bibliotekom ili pak najavom bibliotečke prakse u Foči.<sup>43</sup> Činjenica da su uvakufljene knjige namijenjene širem krugu korisnika, prije svega „učenim“ govori, ne samo o praksi čitanja već „kulturi čitanja“ u tom gradu i kraju.

Osim svoje primarne uslužne namjene Memišah-begova biblioteka i medresa je istovremeno, kao i druge biblioteke i medrese osmanskog doba, bila mjesto prepisivanja rukopisa. Rukopisi prepisani u toj ustanovi dospjeli su i u velike centre kakav je Istanbul u kome se i danas čuva primjerak komentara Beharistana. Komentar je napisao Šem'ī (Mawlānā Muṣṭafā Šam'ī, umro poslije 1009/1600), a prepisao u medresi Memišah-begovoj u Foči Osman, sin, Hasanov.<sup>44</sup> Ono što također treba naglasiti jeste da se među sačuvanim djelima, prepisanim i čuvanim u ovoj biblioteci nalaze rukopisi iz različitih oblasti: hadis, tefsir, književnost, leksikografija i etika.

## 5. Uzlet Bošnjaka u intelektualnu elitu Osmanskog Carstva

Prirodan rezultat svega navedenog, posebno duhovnih, obrazovnih i kulturnih trendova koji su zahvatili Bosnu jeste činjenica da je logično da kako god su neki Bošnjaci već početkom 16. stoljeća dosegli političke i vojno-

41 O. Lavić, *Biblioteke u Bosni pod osmanskom upravom*, 2013, 96-99.

42 O skriptoriju više: Dobrača Kasim, „Skriptorij u Foči u XVI“, *Analī GHB*, Sarajevo knj. I/1972, 67-74.).

43 GHb, R-343, fo. 1a i 1b.

44 Ramadan Šešen, *Köprüllü kütiüphanesi yazmalar kataloğu*, Istanbul, 1406/1986., sv. III, 448, 204. Ovaj prepisivač je, po svemu sudeći iz Čajniča. Prepisao je više kodeksa i to u drugoj polovini XVII stoljeća, (GHb, R-1787, 3982,1-2; Haso Popara, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, svezak II. JU Historijski arhiv Sarajevo, Fondacija za islamsko naslijeđe, Sarajevo-London, 1433/2011. (R-93.)



administrativne zenite u Osmanskom Carstvu, to što su u jednom trenutku i u sferi nauke i obrazovanja dosegli isto.

Ono što su početka 16. stoljeća predstavljali Hadim Ali-paša i Ahmed-paša Hercegović, a kasnije Sokolovići u vojno-administrativnom smislu, u sferi nauke potkraj 16. stoljeća predstavljao je intelektualni trojac Bošnjaka - Hasan Kafi Prušćak, Alidede Bošnjak, Ahmed Sudi Bošnjak.<sup>45</sup> Svaki na svoj način i u različitim sferama znanosti su obilježili kraj 16. stoljeća. Oni predstavljaju zenit intelektualnog uspona Bošnjaka, jer se malo ko od Bošnjaka vinuo tako visoko u intelektualnoj eliti Osmanskog Carstva i posjedovao takvu obrazovnu širinu koju su posjedovala ova trojica intelektualaca. Bilo je pojedinaca koji su postigli mnogo, no niko od Bošnjaka u samom središtu znanja i nauke nije uživao takav autoritet kao spomenuti. Ovaj momenat je posebno važno naglasiti jer su sva trojica gotovo savremenici.

### **Historical context of the phenomenon of Ahmed Sudi Bosnevi**

#### **Abstract**

Apart from the fact that, in the general context of the Ottoman Empire, the end of the 16th century was the peak of its rise, it could be said that this was also a very important period of success for some Bosniaks in many spheres of life of the Empire. In addition to affirmation that began as early as the end of the 15th and beginning of the 16th century, leading to significant successes and contributions at military and administrative levels, the end of the 16th century was marked by intellectual affirmation of Bosniaks who belonged to the very top of intellectual elite of the Ottoman Empire. Regardless of how this trend seemed to be very fast and somewhat unexpected, it was still the result of several processes that affected the territory of Bosnia. First of all, the Bosnian-Ottoman relations, whatever they were in the first half of the 15th century, are the result of mutual interests, both the Ottoman Empire and the political scene in Bosnia. This led to a very early and gradual inclusion of Bosniaks into the Ottoman military structure in the first half of the 15th century. It was then that they were already found in the Timar system in the area of today's southern Serbia, long before the Ottomans occupied Bosnia in 1463. It took only around half century from the first inclusion into the Timar system to the highest positions occupied by Hadim or Atik Alipasha (1450?

---

45 Hazim Šabanović, *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo 1973, 89-95, 96-99, 153; Amir Ljubović - Sulejman Grozdanić, *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, OIS, Sarajevo 1995, 24-27, 52-56, 65-66, 72-73, 92-93, 99-101, 105, 112.

-1511) from Drozgometva near Hadžići, or Ahmed-pasha Hercegović (1459-1517) as grand viziers.

Along with the administrative and political affirmation, there were other processes that caused the appearance of Ahmed Sudi Bosnevi. The process of accepting Islam and integrating Bosnia into the Islamic cultural and civilizational circle in the sphere of spirituality had somewhat lagged behind the administrative and economic integration. The inclusion in one global and very powerful and productive socio-economic system also meant an integration into the education system, in which the Bosniaks quickly confirmed themselves, as they did at the administrative and military levels. The development of spirituality, establishment of educational institutions, had prompted Bosniaks to confirm themselves in this equally well as in other fields. Therefore, at the end of the 16th century, three names, Hasan Kafi Pruščak, Ali-dede Bosnevi, and Ahmed Sudi Bosnevi appeared in the intellectual orbits of the Ottoman Empire at the same time, each marking the end of the 16th century in the intellectual sense, but also promoting Bosnian landscape within the Ottoman Empire. They are merely an expression of the general and long-lasting trend that had begun in the first half of the 15th century, in which no other similar narrow and small geographical space, especially that of the southeast Europe, had integrated into and merged with Islamic civilization such as the Bosnian region, giving a very significant contribution to that civilization. A proof of this is also the phenomenon of Ahmed Sudi Bosnevi, one in a series of outstanding figures in the intellectual field.

*Key words:* Bosnia, Ahmed Sudi Bosnevi, Čajniče, Foča, education.

